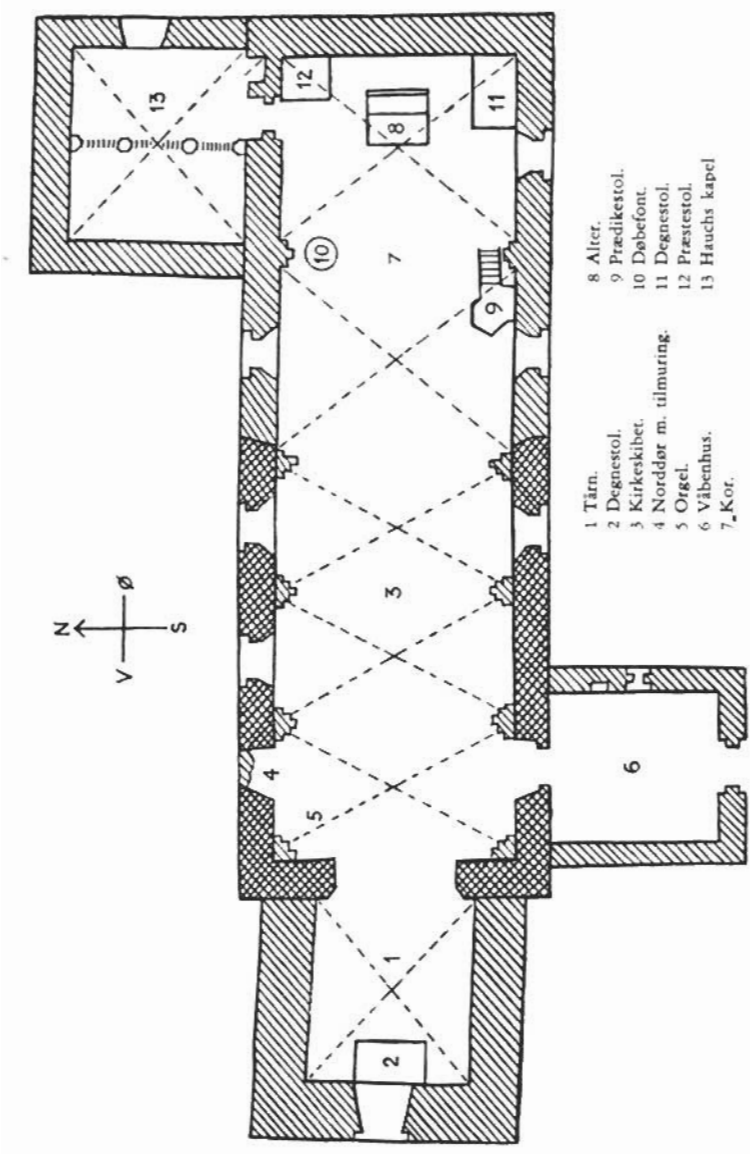

GRUNDPLAN OVER UNDLØSE KIRKE

Det dobbelt skraverede er de romanske bygningsdele, det enkelt skraverede de gotiske. De stiplede linier angiver hvælvingsfagene.

Tegning af Asger Bruun Jørgensen efter opmåling a Marinus Andersen.

Undløse kirke og dens restaurering 1955-57

Af *Ove Bruun Jørgensen.*

I foråret 1944 kasserede den tilsynsførende skorstensfejer Undløse kirkes varmeværk som utjenligt og farligt på grund af dets store utæthed.

Samme år blev varmeværket udsat af provstesynet, og en lang korrespondance blev indledt mellem menighedsrådet og de kirkelige og saglige myndigheder om et nyt varmeværk. Diskussionen førte til, at det daværende menighedsråd i 1947 fra arkitekt m. a. a. Marinus Andersen, København, modtog et overslag over kirkens istandsættelse. Dette overslag blev revideret flere gange, da istandsættelse af det ene førte istandsættelse af det andet med sig. Og den 30. 11. 1954 fremsatte arkitekten sit endelige overslag, der omfattede nyt varmeværk, nyt gulv, nye vinduer, restaurering af stolestader, kalkmalerier, pulpitur m. m. I skrivelse af 1. august 1955 godkendte kirkeministeriet planen for istandsættelsen, men udbad sig et à jour-ført overslag. Dette fremsatte arkitekten d. 18. 9. 1955. Overslagets slutsum blev på 170,800 kroner. 2. 11. 1955 kom fra kirkeministeriet den endelige godkendelse af restaureringen og dens økonomiske grundlag. Pengene tilvejebragtes dels ved kirkens egne midler 33,172 kr., dels ved statstilskud 60,000 kr. og resten ved lån i Roskilde stiftsmidler på 28 år med en rente af 4 % p. a. Kirkens nordkapel, der er indrettet til begravelse for familien Hauch, tidligere ejere af Kongsdal, ejer selv kapital, der betaler den der stedfundne restaurering.

Restaureringen stod da på fra d. 3. januar 1956, til kirken toges i brug d. 24. november 1957.

Under restaureringen skete forskellige fund, som giver anledning til at ridse kirkens historie op, så godt det lader sig gøre. Den følgende skildring vil derfor indeholde, hvad man kan sige om kirkebygningens og inventarets historie udfra de gjorte fund og forskellige trykte og utrykte kilder.

Hovedkilden til kirkens historie er iøvrigt H. F. J. Estrups: „Tygestrup, som det var og som det er", København 1838, her benævnt: Estrup og citeret efter hans Samlede Skrifter II, 1851. Estrup har bygget på det i foregående artikel nævnte manuskript af sognepræst i Undløse-Søndersted 1650—1703 Frederik Carstensen Dreyer: Ondlosæ polyxestos, udarbejdet 1664, her benævnt: Dreyer. Endvidere er det foranstående digt af Lidøe med modifikationer en vigtig kilde for ham.

Undløse kirkes alder lader sig ikke udtrykke ved et årstal. Den er som de fleste danske landsbykirker et kompleks af sammenbyggede og ombyggede dele.

Ingen kan sige præcis hvornår og af hvem kirken er bygget. Estrup anfører fra Dreyer et sagn og skriver p. 291:

> Ikke langt fra Tømmerup i Ondløse Sogn var et Bjerg kaldet „Kirkebjerg", som, hedder det, en fornem Mand ved Navn Temme bestemte til Grundvold for et Guds Huus; men al hans Møie var frugtesløs; hvad om Dagen reistes, om Natten nedbrødes, og Materialierne henførtes til det Sted, hvor St. Laurentii Kirke i Ondløse staaer. Spørgsmaalet er, naar denne Temme levede.

Men det må forblive ubesvaret. Vi har intet årstal på Temme, og fra andre steder kendes lignende sagn. Så der er meget lidt at bygge på. Heller ikke et indulgensbrev (afladsbrev) fra 1357, det ældste hos Dreyer afskrevne, siger noget om kirkens alder.

Den *romanske kerne*, som omfatter kirkens 3 vestligste fag, er uden tvivl fra den store kirkebygningsperiode i valdemarstiden. Dette brede og høje romanske kirkehus har sikkert været afsluttet i øst af et lavere kor med apsis, som det f. eks. endnu ses i både Søndre og Nørre Jærnløse kirker. Under restaureringen fandt man under gulvet mellem 3. og 4. hvælvingsfag fra vest rester af hvad der må være fundamentet til triumfgavlen. Sporene af korfundamenterne var svage og planløse. Andre har været i gulvet før vi. I kirkens sydside i 2. fag fra vest fandtes bro-

Undløse kirke set fra syd. — Foto Asger Bruun Jørgensen.

stensgulv ca. 50 cm under nuværende gulvhøjde, med slidmærker fra fødder i det fine mørtellag, så man kunne se, at den romanske kirke havde haft bænke langs væggen.

Ved undersøgelse af murværket i forbindelse med fjernelsen af kalorifereskorstenen fandtes i 2. fag mod nord et hjørne af et rundbuet vindue, mens det tilsvarende vindue i samme fag mod syd havde bevaret toppen af overfalsen. Over døren fra våbenhuset fremkom ved afhugning af kalk et vindue, som kun manglede underfalsen på begge sider af muren. I karmen fandtes ovenikøbet træsmuld fra trækarmen, og på vinduets sydlige inderfals et kalkmaleri af en mandsperson i langt klædebon med sværd ved siden. Underfalsen i dette vindue er forsvundet engang, da man syntes, at døren skulle have en spidsbuet blænding på indersiden. „Strygejernsgotik" kaldte arkitekten det. Ved undersøgelse af denne bue fandtes ved spor af træ højden på den vandrette afslutning af dørens blænding foroven, som derefter genskabtes i et tandskifte af munkesten. Kvindedøren i

nord blev synlig ved undersøgelse udefra, og ved nedbrydning af en senere tilmuring indefra sås højden mod øst, medens højden mod vest var ødelagt af et senere vindue. Dette vindue, som også havde slettet det romanske rundbuede vindue fuldstændigt, blev muret til, og dørens vestfals muret op i fuld højde, og hele blændingen afsluttet vandret som syddøren. En gammel tilmuring blev siddende og lukker nu den fremkomne niche ud til det frie. Når døren er blændet, er vanskeligt at fastslå, men 2 meklenborgske hulpenninge fra ca. 1400, som fandtes, sammen med spidsen af en skede, hvor gulvet i døren har været, sætter en grænse bagud i tiden. Mod øst i døråbningen fandtes et 170 cm dybt bomhul med hensmuldrende dele af en egeplanke. Midt på østfalsen ses nu et romansk viekors, såre simpelt: et kors omgivet af 3 ringe (det hedenske soltegn gjort kristeligt ved treenighedsringene?). Norddøren har sikkert haft rundbuet åbning til det fri, som syddøren har det endnu med velbevaret granitmurværk. Norddøren har dog været en anelse smallere.

Andre bygningsdele fra romansk tid er ikke fundet.

Derimod ejer kirken en romansk *døbefont* af granit, en tøndefont af Slagelse-typen, som har været ude for en del overlast. På et ukendt tidspunkt, måske da koret er blevet revet ned, eller måske meget senere, mistede fonten sin udadbuede fod. Den forsvandt. Fonten har derefter haft forskellige pladser i kirken og på forskellige fødder. I 1911 havde fonten en fod af egetræ omgivet af et skifte mursten. Murermester Faber dannede da en fod under fonten i cement. Den blev da samtidig flyttet fra sydsiden til nordsiden af koret. I 1939 fik menighedsrådet en tegning til en granitfod godkendt af Nationalmuseet. Denne fod, som blev hugget meget nøjagtigt af en stenhugger, har formen: bægerfod. Stenhuggeren har så, da han satte fonten på foden, „renset" kummens gamle overflade med en stokhammer (ligner en kødhammer). Ved denne behandling fik han kummen til at se ny ud. Stenhuggeren gjorde også plads til dåbsfadet ved at forhugge indersiden. Sådan stod kummen indtil maj 1957, da mureren og graveren i våbenhuset fandt den gamle udadbuede fod vendt med bunden opad foran døren ind til kirken.

Døbefonten efter placering på gammel fod og efter støbning af gulv; tv. ses den moderne forhugning, th. Gunnar Slots behandling. — Foto: Gunnar Slot.

Med arkitektens samtykke blev man enige om at se, hvordan de to adskilte dele så ud sammen. Og det viste sig, at man virkelig stod over for døbefontens oprindelige fod. Tilbage var nu at give kummen en „rigtig" overflade, i lighed med det eneste, der stod tilbage af den oprindelige overflade i bunden af kummen. Dette arbejde påtog billedhugger Gunnar Slot, Vordingborg, sig, idet han brugte den romanske fontehuggers værktøj, en piggert, til at nedbryde stenhuggerens skarpe forhugninger. Det lykkedes over forventning, og kummens gamle bulede overflade, spillet i dens linier, den levende, bevægede form, kom tilsyne. De to dele stod nu fint til hinanden. Omkring foden blev i højde med dens tydeligt afmærkede jordlinie støbt et firkantet gulv i granitskærver, som danner en fin overgang fra det øvrige gulv ind til fonten.

Som kirkebygningen nu fremtræder, har den ligesom de fleste danske landsbykirker *gotisk præg*. I det udvendige med takkede gavle på kirkens østgavl og på våbenhuset, med fantasifulde

blændingssystemer, der er særlig morsomme på nordgavlen af Hauchs kapel. Tårnet er fra gotisk tid og har haft kamgavle, vel som østgavlens. Disse er muligvis nedtaget, da oberstinde Schack ifølge Estrup p. 367 nedtog blytaget i 1751. Adgangen til tårnrummet sker ad en dør i 1. stokværk, til hvilken en udvendig trætrappe fører. Klokkerne, fra 1605 og 1615, er omtalt p. 23.

Gotikken gør Undløse kirke til en stor kirke. Engang i 1400-tallet udvides kirken med to fag mod øst med indbyggede hvælvinger, tårnet bygges og våbenhuset — og i 1441 indvies et kapel til Sct. Oluf, antagelig det nuværende Hauchs kapel. Indvielsen foretoges 7. januar af broder Søren, biskop af Færøerne.

Inden udvidelsen af kirkerummet har fundet sted, har kirkens 3 vestligste fag fået hvælvinger indbygget. Disse står på 8 søjler, som et selvstændigt bygningsværk inde i den romanske kirke. Ved restaureringen fandtes søjlernes fundering usædvanlig slet. De var simpelthen bygget på det romanske stenbrogulv. Dette blev rettet ved grundige understøbninger i kraftig beton; den vestligste pille i syd måtte ommures med stor forsigtighed, da hver eneste munkesten var sønderbrudt af hvælvingens vægt. Disse hvælvinger tildækkede, da de blev bygget, en tidlig gotisk dobbelt billedrække, malet på kalken. To billeder af denne række er det lykkedes at bevare: en madonnafigur og en knælende skikkelse ved et alter. Billederne findes i 3. fag fra vest i kirkens nordside.

De to østligste af de gamle hvælvingsfag har *kalkmalerier*, ifølge dr. phil. Bengt Söderberg dateret til 1430—50 og malet af en af Sveriges fire store, „unionsmesteren" Ivan, hvilket konservator Egmont Lind har meddelt og bekræftet. Disse forestiller i den østlige hvælvings østkappe Kristi opstandelse, i sydkappen Kristi himmelfart, i vestkappen Jomfru Maria omgivet af 11 apostle på pinsedagen og i nordkappen Kristi nedfart til dødsriget. Den vestlige hvælvings billeder forestiller i østkappen de hellige tre konger, der overrækker barnet gaver, i sydkappen en scene fra den hellige Stefanus' legende, i vestkappen kirkens skytshelgen Sct. Laurentius på risten og i nordkappen den hellige Birgittas vision af Jesu fødsel. En del af disse fremragende

kunstværker ses gengivet i R. Broby-Johansen: Den danske Billedbibel i Kalkmalerier, 1947. Over skulderen på den opstandne Kristus ser man et klokkerebshul fra tiden før tilbygningen af de to østlige fag. Klokken har hængt i gavlen over det nu nedrevne kor, og man ser tydeligt sliddet efter klokkeringningen.

Hvælvingernes tilstand var ved restaureringens begyndelse slet. Enkelte steder truede dele af murværket med nedstyrtning. Men alle svagheder blev gennemgået; hvor der var bløde steder, blev murværket kilet på plads med egetræskiler og revnerne derefter fyldt. Dette arbejde blev ikke gjort, da konservator Eigil Rothe i 1919 afdækkede og stedvis „opmalede" kalkmalerierne, så disse er først blevet reddet ved maler Olav Hellviks dygtige konserveringsarbejde under konservator Egmont Linds vejledning og tilsyn. Billederne taler nu for sig selv, som Ivan har malet dem, og som tiden har bevaret dem.

Andre gotiske spor i kirken er det nuværende *stenalter*. Det viste sig ved restaureringen, at alteret har været bygget ind mod østgavlen, da man i gulvet bag alteret fandt fundament til dets fortsættelse og ydermere kantprofiler i østgavlens kalk, der svarede til kantprofiler på stenalteret. Ved restaureringen i 1937 fandtes i stenbordet et reliqviegemme dækket af en grønsten. I gemmet fandtes nogle benstumper i en blykapsel med navnet Sct. Nicolaus, og i alterets sydside var en tom niche.

I koret i døråbningen ind til kapellet fandtes spor af korets oprindelige *gulv*, lagt i munkesten; i trinet fra kapellet op til koret lå de på kant. Det gamle gulv ligger 40 cm under den nuværende gulvhøjde, der bestemmes af højden på den murede begravelse foran alteret, der antagelig indeholder oberst Johan v. Schacks sammensunkne kiste med alabastkrucifix på låget, jf. p. 23 og 45. Han døde 1748.

En stump middelalderligt gulv fandtes i tårnets nordøstre hjørne. Det er lagt i firkantede murstensfliser og i munkesten omkring en rektangulær plads af kampesten (ca. 120 cm bred og 80 cm dyb), der leder tanken hen på et alterfundament, men næppe er det. Langt snarere er en lille forhøjning af kampesten, som fandtes i sydsiden i 2. fag fra øst, et af kirkens sidealtre.

Ifølge indulgensbrevene har der været 3 altre foruden højalteret, indviet til Jomfru Maria, og alteret for Sct. Oluf. Disse var altre for Sct. Anna, Marias moder, Sct. Laurentius og Sct. Catharina. De to sidstnævnte er ifølge brev no. 5 indviet 1421 af Jacob, biskop af Garde, som vikar for biskop Jens Andersen i Roskilde.

I det foregående er behandlet det murfaste inventar, døbefont og stenalter. Iøvrigt er Undløse kirke meget rig på gammelt velbevaret *løst inventar*, skænket ved tidligere tiders rige gavmildhed, og bevaret på grund af senere tiders fattigdom, der ikke så sig i stand til at udskifte det gamle værdifulde med noget nyere og ringere.

Altertavlen var, indtil den ifølge digtets oplysninger brændte i 1644, en gotisk tavle med en Mariafigur som midtpunkt. Denne figur, der dateres til omkring 1500, blev bevaret fra ildsvåden, og efter et par århundreder på kirkens loft blev den i 1921 deponeret i Holbæk museum, hvorfra den under restaureringen er ført tilbage til kirken og nu ophængt på den blændede væg i sydsiden i andet fag fra vest. Ved siden af figuren ses det eneste sikre spor i kirken af et spidsbuet gotisk vindue. Mariafiguren mangler venstre underarm og hånd, og Jesusbarnet, som bæres i højre hånd, mangler hoved, hænder og fødder (se p. 48). Den nuværende barok-altertavle er opsat 1644 af Peder Reedtz og istandsat 1937 af Albert Elmstedt. Altertavlens midterfelt imellem de „bærende søjler" er et relief af nadveren i den traditionelle opstilling. I altertavlens andet stokværk ses den korsfæstede med Maria og Johannes i relieffigurer på maleri med Jerusalem i baggrunden. På altertavlens top ses den sejrende Kristus med korsstav og til højre og venstre, over facadens søjler, Paulus og Peter. Altertavlens indfatning er begyndende bruskbarok med frugter og blomsterranker og et væld af englefigurer med og uden symboler. På altertavlens sokkel er malet Johannes kap. 3, vers 16.

Til alteret hører 2 stager af gotisk oprindelse og en syvarmet stage fra dette århundrede.

Alterkalken er et pragtværk fra 1300-tallet med rigt udstøbte

Alterkalken.
Foto: Asger Bruun Jørgensen.

figurer på den sekskantede fod. Figurerne forestiller: Kristus med glorie, Peter med nøgle, Andreas med sit specielle kors, Johannes med kalk, Jacob med bredskygget hat og stav og Paulus med sværd. Foden bæres af et uskadt filigranmønster. På kuglen står navnet Ihesus. Kalkens kumme er fornyet i nyere tid.

Om kalken haves et *sagn*, som Estrup p. 302 refererer fra Dreyer. Det genoptrykkes her, da det fortjener at kendes.

Der fortælles, at en Bonde fra Tømmerup vilde Julenat ride paa sin abildgraa Hest til Ondløse kirke for at bivaane Christmessen. Midtveis kom han forbi en mørk, skovklædt Bakke, som Egnens Folk kalde Leedsbjerg, endnu ligesom fordum berygtet for at være en Bolig for Underjordiske. Denne tvegavlede, skovbegroede Bakke med synderlige Afsætninger og Terrasser ligger paa en af Kongsdals Udmarker og aabner en viid Udsigt over Aamosen til de modsatte Bredder. Ved dens Fod rinder den saakaldte gode Kilde, og nogle Skridt derfra er Korsets Kilde. Bonden saae Bjerget løfte sig og en Skare af Dandsende at tumle sig om det. Han holdt stille for nøiere at betragte dette Optrin. Da kom en gammel Kjerling med graae Haar udslagne over Skulderen haltende og bød venlig den gode Bonde et forgyldt Drikkehorn, kunstig udarbeidet og fyldt, som hun anbefalede ham at tømme til Minde for hans hel-

lige Christus. Bonden tog Hornet: men da Indholdet syntes plumret og stinkende, saa lod han kun, som om han drak, men spildte Drikken. En Draabe sved Haarene af Hesten. Rytteren mærkede Uraad og galopperede bort med Hornet, som behagede ham bedre. Kjerlingen tilraabte nu een af Troldene: „Løb Fylding, borte er Gylding". Trolden ilede efter Bonden, der lod staae til over en sneedækket Eng, hvor hans graa Hest styrtede og gav Engen Navnet Braage-Ma, hvilket den endnu har. Bonden var nu tilfods og endnu langt fra Ondløse Kirke. I sin Nød udraaber han: „Hjelp Gud! jeg helliger Dig og St. Laurentius dette Horn", og snart naaede han Kirkens Grund og var frelst. Trolden greb vel en uhyre Steen og slyngede den efter Bonden; men Stenen traf Kirkens nordlige Muur, og laae ved samme indtil Dreyers Tid, da Haandværksfolk indsluttede den i den nye Muur. Drikkehornet blev en Gave ex voto til Ondløse Kirke og forvandlet til en Kalk.

Opskrifter af sagnet fra 19. og 20. århundrede haves i Dansk Folkemindesamling. Jf. Evald Tang Kristensen: Danske Sagn, Ny Række I, 1928, 59ff, og August F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten i Folkeoverleveringen, 1932f, p. 388. En revne i tårnets mur henføres i nogle optegnelser til slaget af stenen.

Til kirkens hellige kar hører også en *oblatæske*, skænket 1733 af Maria von Schack. I låget er indfældet en medaljon, der på forsiden bærer et forfinet portræt af Kristus omgivet af små englehoveder og en indskrift, der lyder: Ich bin das Licht der Welt Jo. 8. — i oversættelse: Jeg er verdens lys, Johs. 8. På bagsiden ses en siddende Kristus med korset på ryggen, omgivet af en indskrift på latin: Et livore eius sanati sumus Esa: 53. Det er fra Esaias 53, v. 5: Vi fik lægedom ved hans sår. Desuden har kirken en *disk* uden udsmykning. Den bærer på bagsiden fire forskellige sølvsmedestempler, bl. a. det tretårnede med årstallet 1736. Kirkens *hjemmeberettelsessæt* er et fint lille sølvsmedearbejde, dateret 1638; på både kalk og disk står: Givet til Undløse Kircke af H. Christen Hansøn oc Johanne Pedersdatter. Til dobefonten hører et dåbsfad af den gængse type med jagtmotiver, hjorte og hunde på kanten og Adam og Eva ved livets træ i fadets bund. Nationalmuseet daterer det til ca. 1625.

I koret på nordvæggen hænger et *triumfbuekrucifix*. Nationalmuseet bedømmer Kristusfiguren til at være sengotisk, omend før 1500, og korset til at være sent romansk eller tidlig gotisk. Krucifixet er uden farver, kun lændeklædet er forgyldt.

Prædikestolen er et arbejde af Abel Schrøder den Yngre i Næstved, skænket 1643 af Frederik Reedtz og Sophie Høegh; dertil er føjet navnet Birgitte Brahe. Den er istandsat 1937 af Albert Elmstedt. I panelets felter er træskårne billeder fra Jesu barndomshistorie, hans dåb, korsfæstelse og opstandelse. Hjørnepillerne er evangelisterne med deres symboler samt Peter med nøglerne, Paulus med sværdet og Kristus med „rigsæblet". Prædikestolens plads er nu 4. fag i sydsiden med opgang langs væggen i 5. fag, hvortil den er blevet flyttet 1911 fra pladsen i 3. fag. Der var indtil da opgang gennem en låge og en passage gennem stolestaderne. En portal, der hørte til lågerne, er ved denne omflytning forsvundet. Ved samme flytning af prædikestolen skete flere ting: En *herskabsstol*, opbygget i korets nordside, med en tidligere indgang ude fra kirkens nordside, blev nedtaget. Herskabsstolen var i 1738 indrettet af oberst Johan v. Schack og var forsynet med Schack'ernes våbenskjold (hvide liljer) og Bülow'ernes (14 gyldne kugler). Denne gavlprydelse, foruden stolens brystværn, der fra 1911 til 1956 har dannet panel på østgavlen bag alteret, vil blive anbragt i kirkens museumsafdeling i tårnets første stokværk. Endvidere blev den ene *degnestol*, som nu ses midt for enden af midtergangen under tårnvinduet, fjernet, fodtømmeret skåret over og stolen klemt sammen og sat bag den sydlige stolerække i tårnet. Denne stol bærer Kristi monogram JHS og Rasmus Olsens initialer og kan derfor dateres til omkr. 1590. Ved samme lejlighed fik døbefonten plads, hvor herskabsstolen havde stået.

Den her nævnte degnestol bærer på indersiden af den ene låge følgende liste over „Degne i Undløse", indrettet ved restaureringen:

Hans Rasmussen 1587.
Sthen Zachariasøn Lind 1650.
Frederik Sthensen Lind 1686.
Peder Hansøn 1713—1719.
Niels Mathisøn 1719—1721.
Jørgen Hansøn Rasch 1721—1731.

Knud Ibsen Barfoed 1731—1746.
Thomas Martin Stub 1746—1788.
Claus Michael Lassen 1788—1823.
Vilhelm Ferdinand Jørgensen 1824—1867.
Vilhelm Ferdinand Julius Jørgensen 1867—1894.
Lauritz Andersen Nielsen 1894—1926.
Ludvig Aage Jørgensen Thure 1927—

I koret står endnu i det sydøstre hjørne en anden degnestol med påskriften „Herr Rasmus Sogneherre og Kirkeværge" og årstallet 1587 på den nordre gavl, mens den søndre bærer inskriptionen „Hans Rasmussen Sognedegen 1587".

I korets modsatte hjørne, det nordøstlige, står en såkaldt *præstestol*, der i udskæringerne længst mod nord bærer årstallet 1603, og over dette bogstaverne LS KV og i stolpen mod syd KTS KV; formodentlig betyder KV kirkeværge og S i initialerne -søn. Desuden bærer stolen i en frise under gavlopbygningen årstallet 1686 og initialerne til Magister Frederik Carstensen Dreyer. Inde i præstestolen er der bænk på tre sider og over den sydlige bænk en lukket pult, hvis dør mangler. Stolens to sider ud mod kirkerummet er lukket med gardiner. Degnestol og præstestol blev ved altertavlens og prædikestolens restaurering malet op i, hvad man mente var de oprindelige farver.

Blandt kirkens rige inventar er også *pulpiturforsiderne*, som ses gående tværs over tårnrummet. Dette pulpitur gjorde indtil restaureringens begyndelse fyldest som orgelpulpitur, fra *orglet* blev indsat i kirken af etatsraadinde Estrup. Når dette er sket, er uvist, men det eksisterer i 1861, da den endnu ibrugværende kirkesynsprotokol, hvori det er nævnt i inventarlisten, blev indrettet. Her omtales det som godsejer J. B. S. Estrups ejendom. Oberst C. H. Rørdam fortæller i sine erindringer: Svundne Dage, 1916, at etatsraadinde Estrup skænkede kirken det i hans barndom; når oplyser han desværre ikke, men han er født 1846. Orglet er et lille fint instrument på 4 stemmer; på forsiden har det 3 morsomme „vinduesfelter" med blå og forgyldt ramme og gardiner. Et nyt „vindue" er føjet til i orglets østende. Ved kirke-

Pulpiturets højre side ved prøveopstilling på oprindelig plads.
Foto:
Marinus Andersen.

restaureringen blev det sat i stand af firmaet Th. Frobenius & Co. i Lyngby og forsynet med elektrisk drevet blæsebælg. Det blev ved samme lejlighed for at forbedre dets mulighed for at fylde kirken flyttet fra pulpituret ned på gulvet i kirkeskibets nordvestlige hjørne. Orglet blev renset for sin „egetræsbemaling", og det rå fyrretræ står nu godt til kirkens øvrige træværk.

Pulpituret er et fint træskærerarbejde i familie med stolestaderne, især med dem i tårnets sydside. Det har, til det skulle anvendes som orgelpulpitur, haft sin plads over kirkeskibets vestligste fag med forsiden fastgjort i hvælvingsbuen mellem 1. og 2. fag. Både her og i 1. fags væg ind mod tårnet fandtes tilmurede bjælkehuller, og kalkspor på forsidernes øverste bærebjælke viste tydeligt, hvor det havde siddet i buen. En prøveopstilling på denne plads, inden det pånyt efter afrensning og restaurering blev genindsat i tårnet, bekræftede, at det må have haft sin første placering her. Man fandt yderligere ved siden af våbenhusdøren et bjælkehul til en af de bjælker, der har båret gulvet, og afstanden herfra og til pulpiturforsiden svarede til gamle sømhuller i pulpiturets gulvbrædder. Som pulpituret sidder nu, er

gulvet taget bort for at skaffe lys fra vinduet i vestgavlen, mens de tre gamle bjælker, der har haft italiensk-rød farve, er skubbet sammen hen mod pulpituret.

Pulpituret indeholder i sine 8 små ligeledes italienskrøde felter en præsterække, som skyldes Dreyer og hans svigersøn Oluf Jørgensen Bagge, andre hænder har dog tilføjet Bagges dødsår. Inskriptionerne, malet med ubehjælpsomme sorte bogstaver, lyder i oversættelse fra latin:

1. felt: Præst ved denne evangeliske kirke Broder Jeppe, tidligere munk på Antvorskov, levede til år 1537.
2. felt: Hr. Oluf Ibsen, levede til 1540.
3. felt: Hr. Knud Boesen, levede til 1549.
4. felt: Hr. Rasmus Olsen, levede til 1591.
5. felt: Magister Frants Nielsen [skal være: Jørgensen], som 1610 afgik til rektoratet ved Københavns skole [den senere Metropolitanskole] og siden blev theologisk professor ved kollegiet i Roskilde.
6. felt: Hr. Christen Hansen Wium, rektor ved Rotna skole i Blekinge, siden kaldet til denne kirke 1611, blev provst, døde 1650.
7. felt: Magister Frederik Dreyer, hører ved Københavns skole, derpå kommet til denne kirke som præst 1650, blev siden desuden viceprovst, lever 1686.
8. felt: Hr. Oluf Jørgensen Bagge, kom til denne kirke som hjælpepræst år 1685 den ... september. Siden kaldet til præst år 1703, døde omsider 8. december 1722, 63 år og 7 uger gl.

Foran på pulpiturets prædikestolagtige fremspring lyder indskriften: Af tre kapeller indviet til Laurentius, Oluf og Anna er denne helligdom bygget under pavedømmet, og under forsæde af de højædle herrer Otto Krabbe og Johannes Bagge restaureret 1686.

Præsterækken indeholder en del usikkerhedsmomenter parret med virkelige unøjagtigheder.

Det er Dreyer, der mener, at Broder Jeppe var præst her og

døde 1537. Andreas Teilmann, kapellan i Undløse 1845—47, skriver i „præstebogen", som opbevares i præstegårdens arkiv, at det er højst usandsynligt, og at Broder Jeppe må sættes længere tilbage i tiden. Til Dreyers oplysning om Oluf Ibsens død 1540 skriver Teilmann, at Oluf Bagge har oplysninger fra nu forsvundne dokumenter, der henfører Oluf Ibsen til tiden 1494—1500. Rasmus Olsens dødsår 1591 stemmer ikke, hans eftermand kom ihvertfald senest 1605, Teilmann mener 1602.

Præsterækken kommer derefter til at se ud som følger med de navne, der iøvrigt fremgår af indulgensbrevene. Den er nu blevet malet på indersiden af lågen til, hvad der fra gammel tid har været betragtet som præstefamiliens stol: den brede stol omtrent i midten af de nordre stolestader med de brede bemalede gavle med dobbelte pilastre:

Engelbert 1357
Benedict Jacobsen 1360
Torkil eller Troels 1492
Oluf Ibsen 1494—1500
Broder Jeppe 1537?
Knud Boesen † 1549
Rasmus Olsen 1575—1602?
Magister Frants Jørgensen 1602?—1610
Christen Hansen Wium 1611—1650
Frederik Carstensen Dreyer 1650—1703
Oluf Jørgensen Bagge 1703—1722
Jens Torbensen Lidøe 1723—1747
Martinus Thye 1748—1781
Hans Ostenfeld 1781—1805
Thomas Schatt Rørdam 1806—1826
Johannes Petersen 1827—1836
Niels Schaldemose 1837—1846
Hans Nicolai Kellermann Rørdam 1846—1884
Hans Kristian Rørdam 1884—1893
Niels Frederik Petersen 1893—1916
Anders Hansen Jensen Andersen 1917—1931

Simon Erik Meisling Bernsteen 1931—1953
Ove Bruun Jørgensen 1954—

En skildring af sognets præstehistorie iøvrigt har ikke sin plads her, ligesom en gennemgang af kirkens tiendeforhold til godset Kongsdal og øvrige administrationshistorie må beskrives ved anden lejlighed. Iøvrigt kan her henvises til Estrup, der dog ikke kan oplyse, at tiendeforholdet ophørte ved kirkens overgang til selveje 1911.

Indskriften på pulpiturets midterfelt forsøger en kort skildring af kirkebygningens historie og fortæller os om *en restaurering* af kirken 1686, da Otto Krabbe var stiftamtmand og Johannes Bagge biskop over Sjællands stift.

Hvad den restaurering er gået ud på, er ikke ganske klart. Måske hidrører pulpituret herfra, og måske en bemaling af hele kirken, som ved pudsafbankningen 1956 fandtes på et meget løst kalklag. Det var store røde bladornamenter med sorte konturer. Denne bemaling fulgte, så vidt man kunne se, alle lodrette flader. Hvælvingerne var dekorerede med røde og gule blomster på grågrønne stilke. Stilen i bemalingen vil man kunne se på indersiden af prædikestolens opgangspanel og på prædikestolens låge. De steder, hvor bemalingen under restaureringen fandtes bevaret — det var kun på meget spredte felter — blev den oversmurt med kærnemælk, før den overkalkedes, således at den til enhver tid kan fremkaldes, om nogen har interesse derfor. Men iøvrigt fandt man, at den grove bemaling ville virke forstyrrende, hvis den skulle samspille med de øvrige kalkmalerier.

Man har under restaureringen haft formodninger om, at kirkens store vinduesåbninger skulle hidrøre fra restaureringen i 1686. Lidøes digt siger i linie 70: Paa begge Sider lys om mine Muure svefver. Digtet giver uden tvivl udtryk for glæde over kirkens udseende i det nye klædebon, selvom Lidøe ikke har kendt det gamle, men jo sikkert hørt derom.

Kirkens *stolestader,* der indtil 1956 havde mørkebrun oliemaling overalt, dækkende et lag gulbrun maling og flere andre

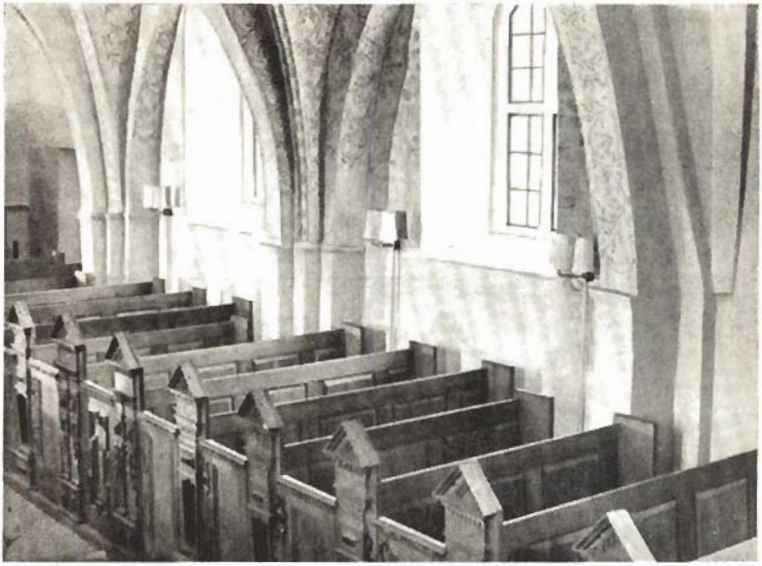

Kirkens indre, set fra prædikestolen mod vest. — Foto: Asger Bruun Jørgensen.

lag, er et studium for sig. Stolestaderne, som de fremtræder nu, i råt træ — pommersk fyr — med sorte stafferinger på gavlenes pilastre ud mod midtergangen, stammer efter Nationalmuseets datering hovedsagelig fra ca. 1600. Af denne type er der 34, alle lidt forskellige i udformningen især af dekorationerne under topstykket.

De to øverste stader i begge sider er herskabsstole fra 1591 med navnene Peder Reedtz og Karen Rostrup og med disses fædrene og mødrene våben i henholdsvis sydsiden og nordsiden. Disse står nu i eg med rester af oprindelig bemaling, afrenset for flere lag oliemaling og repareret som de øvrige stader.

Nede midt i den nordre række står „præstefamiliens stol" som ovenfor omtalt, ligeledes i eg. Og til venstre for indgangen „Lavrits Andersøn, Fovget paa Tygstrup"s stol, også i eg, med årstallet 1651. Alle stolestader har døre undtagen de to nederste i nordsiden og det nederste i sydsiden. På disses gavle var

der ikke spor af hængsler eller lukketøj. Enkelte døre adskiller sig fra flertallet ved at have særligt prydede fyldinger.

Kun nogle enkelte rygpaneler er fornyet, ellers er det eneste nye de hyndebelagte bænkesæder og de bærende gavle ind mod muren. Disse bærende gavle afløser en rig samling af gamle stolegavle, som nu opsættes imellem de nye gavle for at skabe en panelvirkning. Af disse har nogle en kantet top og er iøvrigt prydet med farver, portrætter og enkelte navne, f. eks. Nilaus Hans(øn). Disse gavle dateres 1575.

Nogle gavle er fra Ole Nielsen Krogs værksted, hans bomærke, to korslagte huljern, findes på en af dem sammen med bogstaverne O og N og en jernkrog. Disse gavle, som har halvcirkelformet afslutning foroven og er prydet med bomærker og andre ornamenter, blomster etc., udgør (sammen med gavlene fra 1575) 18 stykker. Endvidere findes 12 af type som og i familie med degnestolene fra 1587, en enkelt af dem viser, at topstykket tidligere har været afsluttet med tre små tårne, enkelte med indskrifter. Af denne type er staderne i Søndersted kirke.

Det gælder alle disse sidegavle, som jo engang har prydet midtergangen, at de var mere eller mindre medtagne af økse og sav og rustne søm, enkelte så medtagne, at de må placeres i tårnets museumsrum.

I stolestaderne og langs ydervæggene og i korets gulv installeredes elektrisk varme. Et tunghøreanlæg blev indrettet.

I tårnrummet vil man på nordvæggen finde et *barokepitafium* i mørk eg. Der fandtes under den nu afrensede grå maling ingen billeder eller tekst på det; det har sandsynligvis aldrig været anvendt efter sin bestemmelse som mindetavle. Det havde før plads på korets sydvæg øst for vinduet og er nu flyttet ned i tårnet for at gøre koret mere frit og for selv at få bedre lys.

To *mindetavler* over sognets faldne i krigene 1848—50 og 1864 hænger i 4. fag. Nogle kårder og hjelme, der hørte til tavlerne, er forsvundet omkring 1930.

I hvælvingerne hænger to *lysekroner*, den ene skænket af L. og D. Petersen, Rygaard, den anden tilvejebragt ved sogneindsamling. Disse kroner hidrører fra kirkens første elektriske

belysning, som i de hvælvingsfag, hvor der ikke var kroner, bestod af en hvid kugle i messingfatning. Kuglerne er nu kasseret og afløst af en diskret lampetbelysning op gennem kirken.

Kirkens restaurering tog sin begyndelse med *vinduerne*. Disse var rektangulære og sad i flugt med muren, de havde trækarme, næsten kvadratiske ruder og blysprosser. Det har ikke været muligt at få dem dateret. Men det viste sig, at man ved at indsætte disse vinduer havde ødelagt vinduesåbningernes murfalse i siderne, mens man ikke havde rørt de oprindelige åbningers øverste buede afslutning. Rummet imellem trækarmens overkant og åbningernes buede fals var udfyldt med klodser af murværk. Yderligere havde man for sydvinduernes vedkommende borthugget en del af vinduernes indadgående smigninger. Til alt held havde ødelæggelsen ikke ramt de oprindelige vinduers bundfals, så arkitekten og mureren kunne rekonstruere den indvendige smigning, ligesom det let lod sig gøre at genskabe åbningernes yderfals på grundlag af, hvad der var tilbage foroven og forneden. Ved disse undersøgelser viste det sig, at de to vestligste vinduer i skibet var helt nye murgennembrydninger. Disse blev lukket, således at man i nordsiden kunne genskabe kvindedørens niche i fuld højde. De øvrige vinduesåbninger rekonstrueredes med stor sikkerhed, hvilket også gjaldt vinduet i tårnrummets vestvæg. Dette vindue måtte iøvrigt helt ommures, idet åbningen var ødelagt, ikke blot ved at skulle give plads til det rektangulære vindue, men også af sammensynkninger i murværket. En kraftig revne i tårnets vestgavl (jf. p. 34) repareredes ved samme lejlighed. Til vinduesåbningerne konstrueredes nye tofagsvinduer med rammer og poster i korsform af pommersk fyr og med dobbelte oplukkelige fag af teaktræ.

Gulvet fornyedes overalt i kirken, kun gulvet indenfor alterskranken, et mønstret blokgulv i eg, blev ikke rørt. Der støbtes et 8 cm jernbetondæk, idet man, hvor der var gamle gulvspor og alterspor, dog lagde et tykt beskyttende lag af aviser, inden betonen blev hældt over. Over betongulvet lagdes i våbenhus, midtergang, kor og i Hauchs kapel et gulv af ca. 12,000 gule Hasleklinker i forskellige mønstre.

Inden betongulvet blev lagt, blev 10 cm af fyldet under de gamle gulve harpet, og i fyldet blev fundet 46 mønter, der i tid strækker sig fra før 1350 til en Christian IX enøre fra 1897. Et udvalg af disse mønter vil kunne ses i en lille montre over den gamle kirkeblok, der er flyttet hen til døren fra den tidligere plads til venstre for indgangen til tårnrummets stader; resten af mønterne ligger i tårnets museumsrum.

Udover en knap, nogle få knoglerester samt glasskår og noget bly fra tidligere rhombeformede blyindfattede vinduer fandtes i tårnrummets sydøstre hjørne under stolestadegulvet en vielsesring af guld. Ringen var mærket med et prikket K og et næsten afslidt N. Da det meddeltes, at kirken skulle restaureres, efterlyste K. N.s familie ringen som tabt ved en barnedåb i 1886. Fundet fandt sted 15. marts 1956, og ringen blev afleveret den 31. oktober 1956 til familien Laurits Nielsen, Stenlille, af sognepræsten og kirkeværgen.

Kapellet på kirkens nordside betegnes *Hauchs kapel*. Det er muligvis det kapel, der p. 38 betegnes som Sct. Olufs kapel, hvis ikke dette er betegnelsen for kirkens østlige udvidelse i slutningen af middelalderen. Det rummer tre kister i marmoreret stuk. I den midterste og største er begravet kammerherre Adolf Henrik von Staffeldt (død 1759), i kisten til venstre herfor hans hustru Anna Catharina, født von der Maase (død 1786), og i kisten til højre dennes anden mand, generallieutenant Andreas von Hauch (død 1783); på kisterne henligger blyplader med de begravedes data. På vestvæggen udfor v. Staffeldts kiste findes et maleri af ham til hest, malet på kobberplade med ramme af stuk; maleriet er istandsat af Albert Elmstedt i 1937. Foran begravelsen er opbygget en portal med udsmykninger af stuk på søjlernes kapitæler og baser, og i portalens gavl er der en ubeskrevet medaljon ligeledes i stuk. I de tre portaler er anbragt sortmalede smedejernsgitre med bladornamenter mellem lanseformede tremmer, der foroven afsluttes med englehoveder.

I forrummet til begravelsen lå et gulv i sort-hvide tavl af cementagtig karakter. Dette er nu afløst af et gulv i lighed med

korets. I gulvet stødte man på begravelser, men gulvets fyld havde her som overalt i kirken været gennemrodet. I gulvets nordende lå endnu to bjælker i øst-vestlig retning og over bjælkerne resterne af et dække af brædder med stampet ler over. De næsten formuldede bjælker og brædder blev fjernet for at give plads til et solidere grundlag for klinkegulvet af jernbeton. I forrummets sydvæg ind mod kirken fandtes en rundbuet niche, ca. 90 cm høj og 50 cm bred, som aldrig havde været kalket; måske har den givet plads for et sakristiskab i katolsk tid. Døråbningen havde lidt overlast, sikkert ved kapellets omdannelse til begravelse. Den var ved hjælp af mørtel og brokker omdannet til en rundbuet åbning med en tofløjet dør på korets indervæg. Ved afhugningen af disse brokker sås tydeligt sporene af en midterfals, og døråbningen viste sig at være fladbuet. På den østlige inderfals fandtes en bjælkestump med riglehuller. Midterfalsen genopførtes, og en nytegnet dør er sat på indersiden af falsen med oplukke mod øst. Over døren ses et hidtil ufortolket bueslag i murværket, forsvindende op under sydøstlige hvælvingslomme.

Af minder om andre begravelser end den „Hauch'ske" findes kun en mindeplade over præsten Martinus Thye, død 1781. Estrup mener p. 305, at også oberst Schack og hans hustru skulle være begravet her, ligesom han meddeler, at Pontoppidans Atlas IV, 176 not. o tager begge hustruer med, både Sibylla Hedevig og Hippolyta Marie Catharine von Bülow, skønt den første døde 1724, og Schack først fik Kongsdal 1728.

Kapellets vindue er repareret og åbningens murværk rekonstrueret ved borthugning af senere påklistrede murklumper. Kapellets hvælving gennemgik samme reparation som kirkeskibets og tårnrummets.

2. februar 1830 fik overkammerherre, overstaldmester og overhofmarskal, ridder af elefanten p. p. Adam Hauch Frederik VI's konfirmation på et legat til vedligeholdelse af hans forældres gravkapel, stort 300 rbd. sølv. Dette legat afløste et legat af samme størrelse, som i 1830 var opbrugt. Legatets midler, som henstår blandt Roskilde stifts midler, var i 1955 vokset

så meget, at tilladelse blev givet til, at den nu henstående kapital betalte kapellets restaurering, således at denne kunne holdes uden for de øvrige udgifter til kirkens istandgørelse. Ved restaureringen blev indlagt lys og givet mulighed for opvarmning.

I *våbenhuset* repareredes murværket, og da man fjernede jernvinduet mod øst, opdagedes det, at der på dette sted havde været to lysåbninger, foroven en større fladbuet, næsten kvadratisk, og forneden en rektangulær spalte, en halv sten bred. Disse genskabtes ved udhugning og opmuring efter tydelige spor i kalkningslag og puds. I åbningerne indsattes armeret glas uden indramning.

Bjælkeloftet blev repareret og malet perlegråt. Døren mellem kirke og våbenhus blev afrenset og fik en tætsluttende karm af galvaniseret smedejern i stedet for et nu borthugget pudslag. Klinkegulvet blev til forskel fra de øvrige gulvflader lagt med fuge. Det afløste et tyndslidt gulv i flensborgsten. En granittrædesten indenfor yderdøren blev bevaret. Dørtrinet støbtes med granitskærver som gulvet omkring døbefonten. Yderdøren blev afrenset for mange lag linolie, der havde gjort den sort, trappen til loftet fjernedes, og en slagbænk til rengøringsrekvisitter opstilledes langs østvæggen.

Døråbningen blev i 1915 udvidet med en sten i højden og bredden efter tegning af arkitekt Vilhelm Olsen, Holbæk, der også tegnede en ny dør med profilerede pilastre og to fyldinger, til afløsning af den gamle seksfyldingsdør. Af den gamle dør bevaredes på den nye et topstykke med dekorationer og navnet Rasmus Olsen med årstallet 1591.

I 1939 flyttedes fra gravstedet udenfor en marmormindetavle, udført ca. 1850 antagelig af H. V. Bissen, over H. F. J. Estrup og hans to hustruer, søstrene Jacobine og Anne Christine Scavenius; den blev indmuret på våbenhusets vestvæg.

Under restaureringen, men på det årlige vedligeholdelsesbudget, blev *kirkeloftet renset* for et par århundreders affald efter tagreparationer. På skibets og Hauchs kapels loft udgjorde fyldet, der bestod af kalkpuds og tagstensbrokker, ca. 30 tons, på tårnets hvælving op mod en halv snes. Her havde snavset en

anden karakter, nærmest kompakt støv. Dette støv blev gennemharpet, og et større fund af sølvknapper, stumper af kridtpiber, potteskår, glas- og flaskeskår, søm, udskårne træstumper, tovværk o. a. samt et par mønter, deriblandt en meklenborgsk hulpenning fra 1400-tallet, blev indsendt til undersøgelse på Nationalmuseet. Herfra foreligger dog endnu ikke nogen opgørelse over fundet. — Som ordinær vedligeholdelse blev endelig knæfaldet omstoppet og forsynet med nyt læder.

Følgende kunstnere, håndværksmestre og andre har medvirket ved arbejdet:

Arkitekt m. a. a. Marinus Andersen, København.
Arkitekt Mogens Andersen, København.
Graver Christian Andersen, Undløse.
Tømrer- og snedkerfirmaet A/S Asmussen & Weber, Holbæk.
Installatør Alex. Bøjer, Ugerløse.
Smedemester A. Ertmann, Undløse.
Orgelbyggerfirmaet Th. Frobenius & Co., Lyngby.
Murermester Ejnar Frøslev, Undløse.
Tømrermester N. Chr. Hansen, Undløse.
Snedkermester Poul Hansen, Køge.
Maler Olav Hellvik, København.
Kirkemaler Einar V. Jensen, Køge.
Konservator Egmont Lind, Odense.
Sadelmagermester H. B. Michaelsen, Holbæk.
Malermester Jens Erik Petersen, Undløse.
Billedhugger Gunnar Slot, Vordingborg —

samt flere af disse håndværksmestres og firmaers dygtige og veltjente svende.

Det er glæde og taknemmelighed, der fylder en, når man nu efter arbejdet står i det skønne kirkerum, taknemmelighed over, at man i en økonomisk nedgangsperiode turde give sig i lag med opgaven, taknemmelighed mod myndigheder og menighedsråd, mod arkitekter, kunstnere og håndværkere og andre, der har givet en hånd med. Men først og sidst mod Gud, til hvis ære det hele er blevet gjort.

Ove Bruun Jørgensen.

EFTERSKRIFT 1958

Til de her meddelte bidrag til Ondløse kirkes historie vil vi gerne gøre enkelte rettelser og tilføjelser, hvoraf flere er os meddelt af læsere og anmeldere, ikke mindst fhv. overbibliotekar R. Paulli, København. Vi takker for den hermed viste interesse.

At underskriften Jesu Tuum Libera er navneskjul for Jens T. Lidøe, står fast; men ordene, der formentlig er hans valgsprog, er fejloversat p. 17. De betyder ikke „Jesus fri dig", men „Jesus! befri (det som er) dit!", antagelig med tanke på Johs. 8,36: Hvis altså Sønnen får frigjort jer, skal I være virkelig frie. — Som sidestykke til den latiniserede betegnelse Lidovius står i alle kilder Lidøe; men utvivlsomt dækker dette det nuværende Ledøje, der lå i Lidøes faders sogn, og som i sjællandsk dialekt har et -v- ligesom Lidovius; her er han antagelig født.

En væsentlig angivelse vedrørende kirken mangler: dens størrelse. Det skal da oplyses, at dens totale længde i udvendigt mål er 31,90 m, hvilket vil sige, at 1 cm på grundplanen p. 24 svarer til 212,6 cm i virkeligheden. Et andet mål for kirkens størrelse får man ved at vide, at den rummer ca. 200 faste siddepladser.

Når det p. 46 hedder, at Estrup-mindetavlen er udført ca. 1850 antagelig af H. V. Bissen, er den forsigtige formulering overtaget fra Johs. Steenstrups artikel om Estrup i Dansk biografisk Leksikon. Sagen er imidlertid fuldt opklaret i Haavard Rostrups store disputats: H. V. Bissen, I-II 1945 [se I, 268—69 med afbildning, II, 51 og II, 115 (værkfortegnelse nr. 316]. H. F. J. Estrup døde 1846, og Bissen arbejdede med opgaven 1847—49. Figurtavlen er portrætter af Estrup og hans anden, efterlevende hustru i en afskedsscene i antikke kostumer. Over den nuværende sten var en overligger med akanthus-udsmykning, men denne forsvandt, da stenen 1940 flyttedes fra graven til våbenhuset. Opstillingen på graven fandt sted under Bissens ledelse efteråret 1849, og samtidig udbetaltes honoraret, 1000 daler. Et brev fra P. B. Scavenius, Estrups enkes broder, til Bissen 19.4.1847 er aftrykt hos Rostrup.

E. D. og O. B. J.